

בצלאל בר-כוכבא

תיאור קרב

בית-זכריה:

המצאה ספרותית או

מציאות היסטורית?

מכון ביהמ"ד ללימודים

קרב בית-זכריה, שבו נפל אלעזר, אחיו של יהודה המקבי, שעה שניסה להרוג את אחד הפילים של האויב, נחרת בזיכרון ההיסטורי - למרות התבוסה - יותר מכל קרב אחר של יהודה המקבי. גרמו לכך בעיקר התיאור הפיקנטטי של השתתפות פילים במערכה, הסיפור על מעשה הגבורה של אלעזר, אחי יהודה, ובשני הדורות האחרונים - גם הסמליות בעובדה שהקרב, שהסתיים בתבוסה קשה של הכוח היהודי ובנסיגה, נערך בגוש עציון, בקרבת 'העץ הבודד', אשר ציין במשך שנים את מקומו של ה'גוש' למרחקים.

מעריך הלחימה של הצבא הסלווקי, חימושו והתקדמותו לשדה המערכה מתוארים בספר מקבים א בפירוט יוצא דופן, ואליהם מתלווים ציונים טופוגרפיים (ו, יח-מז). הפירוט הרב מאפשר לנסות ולשחזר את מהלך האירועים. שחזורים כאלה אכן הוצעו בעבר בספרות המדעית. והנה במאמר ארוך שפורסם לא מכבר בספר הזיכרון למנחם שטרן טוען דב גרא שתיאור הקרב בספר מקבים א אינו מהימן, וכי הוא מהווה יצירה ספרותית דמיונית המבוססת מעיקרה על מוטיבים השאולים מן הספרות היוונית הקלאסית.¹ בגלל מעמדו המרכזי של קרב בית-זכריה בהיסטוריה הצבאית של עם ישראל בעת העתיקה, דומה כי ראוי לבדוק את הבסיס לטענות אלה ולראות אם יש בהן ממש.

1 ד' גרא, 'קרב בית זכריה בראי ספרות יוון', א' אופנהיימר, י' גפני, ד' שוורץ (עורכים), היהודים בעולם ההלניסטי והרומי: מחקרים לזכרו של מנחם שטרן, ירושלים תשנ"ו, עמ' 25-53 (להלן: גרא).

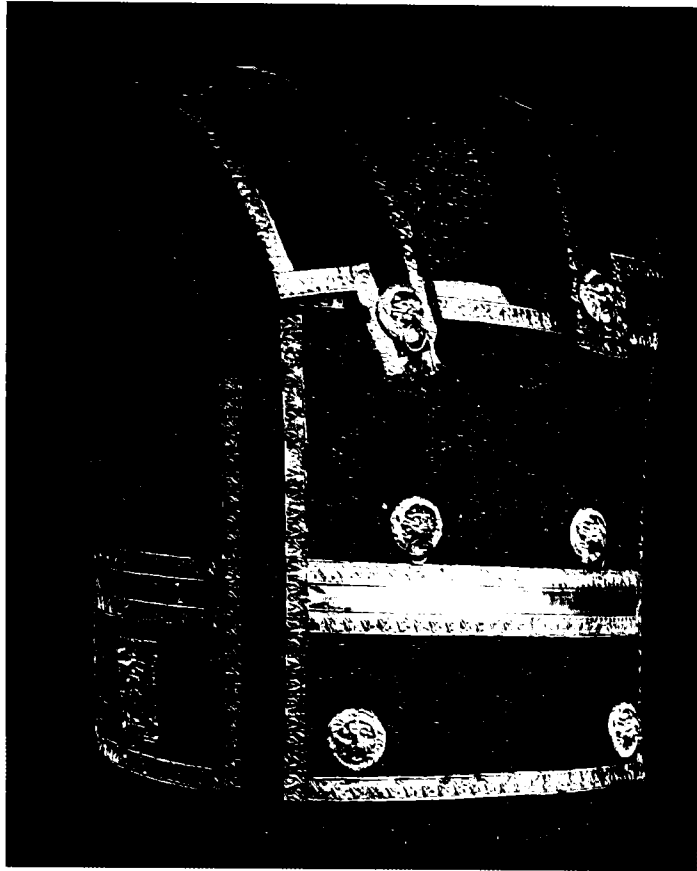
א

כדי להוכיח את טענתו מייחד גרא את הדיבור על חמישה מן המרכיבים הרבים של תיאור הקרב בספר מקבים א, ומביא להם הקבלות מן הספרות היוונית מראשיתה באפוס ההומרי ועד כסנופון (סוף המאה החמישית – אמצע המאה הרביעית לפה"ס): הנשק הזוהר, קולות החיילים, הרעש המכוון בשעת התקדמות הצבא, 'צלצול' הנשק והלחימה בהר ובמישור. גרא סבור שבעל מקבים א נטל את המרכיבים הללו (במישרין או בעקיפין) מתוך הספרות היוונית, ובאמצעותם בנה תיאור דמיוני של מהלך הקרב. כל זאת במטרה להדגיש את עצמתו של הכוח הסלווקי וכך להסביר מדוע לא ניתן היה לגבור עליו בשדה המערכה.

לפני שאנתייחס לתאוריה של גרא, אפרט מעט יותר את מרכיבי התיאור שבהם מדובר. לפי ספר מקבים א, 'מגני הזהב והנחושת' של הצבא הסלווקי המתקדם במסעו נצנצו בשמש והשתקפו על ההרים שממול (ו, לט). בהמשך המסע התפצל הצבא ונע בעת ובעונה אחת בכמה צירים. רובו בשטח מישורי, והשאר 'על ההרים הגבוהים' (שם, מ). באותה שעה, בסמוך להיווצרות המגע הקרבי, הקימו החיילים הסלווקיים רעש רב באמצעות שאגת הקרב,² וכן הוגבר השאון על ידי 'מצעדי ההמון

2 גרא (עמ' 37-40) סבור שאין מדובר בשאגת הקרב (boē), הידועה היטב מן המקורות היווניים וההלניסטיים, אלא דווקא בשירת הפאיאן. ואולם קשה להניח כי לכך התכוון בעל מקבים א. המקורות שבידינו (בעיקר תוקידידס ופלוטרכוס) מוסרים פרטים רבים על שירת הפאיאן של הספרטנים. אנו למדים מהם כי שירת הפאיאן החלה במרחק של מאות מטרים ממקום ההיערכות של האויב, ואולם סמוך מאוד להיווצרות המגע הקרבי באו במקומה שאגת הקרב ואמצעים ווקליים אחרים, שנועדו לזרוע פחד ובהלה, בעיקר הקשה בכלי הנשק ההתקפיים על המגנים. שירת הפאיאן עצמה לוותה בנגינת חלילים. זו בוודאי לא יכלה להיות שירה אגרסיבית ומטילת אימה. מטרתה של שירת הפאיאן הספרטנית היתה לחזור ולהזכיר את הצורך לשמור על רווחים מתאימים ועל קצב התקדמות שווה, ותוכנה היה בהתאם. אשר ליוונים אחרים, יש סימנים לכך ששירת הפאיאן שלהם הכילה תכנים אחרים, כגון הימנונים דתיים (כפי שכלל הנראה היתה במקורה), אבל לא הרבה מעבר לכך (לכל הפחות לא במלחמת היבשה). אם נחזור לפסוק הנדון במקבים א (ו, מ): על פי הכתוב 'קול ההמון' הטיל פחד ומורא בקרב הלוחמים היהודים. כשם שנגינת חמת חלילים סקוטית אין בה כדי להטיל פחד ומורא, כך שירת הפאיאן לא יכלה לעשות זאת. יתר על כן, הפסוק מתאר את השלב הסמוך להתנגשות עצמה, לאחר שהצבא הסלווקי המתקדם במסעו שינה את המבנה בהתאם לתמורות בתנאי השטח בזירת המערכה עצמה (פסוקים מ-מב לעומת לח-לט). בשלב זה כאמור עברו צבאות יווניים לשאגת הקרב ולאמצעים ווקליים אחרים.

גרא מעלה את ההתרחשויות בקרב אפיפולאי שבסיציליה (תוקידידס ז, 44) כראיה מרכזית לדעתו ששירת הפאיאן היה בה כדי להפחיד את היריב ולהכריע את המערכה. ברם לא ה'רעש' של הפאיאן הוא שגרם לפחד ולהכרעה באותו קרב אלא אבדן היכולת להבדיל בין הצדדים, שנגרם בין השאר עקב שירת הפאיאן: הקרב בין האתונאים לאנשי סירקוסי (שנת 414 לפה"ס) ניטש בשעות הלילה. במחנה האתונאי נטלו חלק גם בעלי ברית דוריים (בעיקר מארגוס וקרקיירה), אשר כדרכם של הדורים האחרים, כגון הספרטנים (ובניגוד לאתונאים באותה שעה), היו משמיעים את שירת הפאיאן. בגלל החשכה והשטח הצר התקשו האתונאים להבחין בין כוחותיהם לכוחות האויב, והשמעת הפאיאן על ידי יחידות בעלי הברית הדוריות, שהיתה דומה לזו של הספרטנים שבאו לעזרת אנשי סירקוסי, אך הגבירה בקרבם את המבוכה והבלבול. התוצאה היתה שיחידות שונות בצבא בעלי הברית האתונאים הסתערו זו על זו. כאשר הפציע השחר לא נותר לפרשים של סירקוסי אלא לכתר את האתונאים. מראי המקומות האחרים שמזכיר גרא כאסמכתא לדעתו אינם מוכיחים דבר. האזכורים מ'אנאבסיס' של כסנופון אינם אומרים מאומה לגבי כוח הרתעה של שירת הפאיאן; ובמקרים אחרים הפחד לא נגרם כתוצאה משירת הפאיאן אלא מצעדת האויב המרשימה והמסודרת התפליא, שתואמה לקול הפאיאן, או כתוצאה משורה של גורמים נוספים. אשר ל'שירת הפאיאן' של פרטים, קרתגנים וקלטים הנוכרת במקורות, אין אנו יודעים מה טיבה, מה היה הליווי האינסטרומנטלי שלה, ומה היתה עצמתה. הכינוי 'פאיאן' באותם מקרים אינו אלא תרגום למונחים יווניים (interpretatio Graeca). על פי הידוע לנו על דרכי ההרתעה והטלת האימה של הקלטים ועל הסתערותם הפראית על שורות היריב, 'שירת הפאיאן' שלהם

ובקישת הנשק' (שם, מא), דהיינו רעש הדריכה של נעלי החיילים וההקשה המכוונת של חרבות על המגנים. בעל מקבים א מטעים את הרושם והפחד הרב שהטילו כל אלה על הכוח היהודי שמנגד: 'ויחילו כל השומעים' (שם, מא; והשווה: שם, לח).

הפרטים שנסקרו לעיל אכן ידועים כמאפיינים של צבאות ביוון הקלסית, והם מופיעים גם בתיאורים ספרותיים בדיוניים של התקופה.³ במחקר רב הכרכים של קנדריק פריצ'ט, החוקר האמריקאי איש

היתה רחוקה מלהיות סולידית ומעודנת, ובוודאי לא לוותה בנגינת חלילים. ואולם אפילו מן המקורות המתארים את 'שירת הפאיאן' של הקלטים (למשל פוליביוס ג, 43. 8; הכוונה שם לקלטים ולא לקרתגנים כפי שחושב גרא) אין זה מסתבר שאיתה שירה היתה הגורם הווקלי המרכזי בוריעת הפחד (וראה גם פוליביוס ב, 29). בין כך ובין כך, הכתוב בספר מקבים א מדבר בסלוקים, שהמשיכו את המסורת היוונית-המוקדונית, ולא בקלטים או בעמי צפון פראיים אחרים. יחידות הפאלנקס הסלוקי נושאות החניתות הארוכות של התקופה ההלניסטית (sarissai) היו זקוקות לשמירה מרבית על רווחים שווים ועל קצב התקדמות שווה (ולכן לאזכור מתמיד ולאמצעי תיאום), הרבה יותר מאשר קודמיהן בארץ האם (וגם יותר מאשר הפאלנקס של ימי אלכסנדר). על שירת הפאיאן בספרות היוונית ראה בספרו של פריצ'ט (להלן הערה 4), א, עמ' 105-109, ושם ריכוז המקורות וכן מחקרים קודמים. גרא פוסח על שתי הסעיפים ואינו קובע בצורה ברורה אם התיאורים השונים מסוג זה אצל ההיסטוריונים היוונים (להבדיל מן השירה האפית והטרגדיה) מוסרים מציאות היסטורית, או שהם רק בבחינת 'מוטיבים ספרותיים'; ראה

פנח כהנית יצחק

מימין:
חליפת שריון עם
ריקועים מצופים
זהב מימי אלכסנדר
מוקדון (המוזאון
הארכאולוגי
בסלוניקי)
משמאל:
Gorgytos - כלי
קיבול מצופה זהב
לקשת ולאשפת
חצים (נמצא בקבר
מלכותי מימי
פיליפוס השני,
אבי אלכסנדר)

ביגוד צבעוני של פרשים ורגלים (תמשיח קיר, מוקדון, ראשית המאה השלישית לפה"ס)

ברקלי, על הלוחמה היוונית בתקופה הקלסית ניתן למצוא דוגמאות רבות נוספות לאלה שהובאו על ידי גרא.⁴ ואולם חמשת המרכיבים אפייניים לא רק למלחמות יוון בתקופה הקלסית, אלא גם לתקופה ההלניסטית, ומה שחשוב לא פחות: הם היו מקובלים דרך שגרה במלחמות שהתנהלו באירופה ומחוצה לה עד אמצע המאה התשע-עשרה. כל מי שמתמצא בהיסטוריה הצבאית לדורותיה יודע שצבאות נהגו מאז ומעולם להתהדר בביגוד צבעוני ומבריק ובכלי נשק נוצצים ולהקים שאון רב באמצעים שונים, על מנת לחזק את הביטחון של הלוחמים וכדי להרשים את החיילים של הצד שכנגד ולהטיל עליהם פחד ומורא. השימוש באמצעים חזותיים וקוליים שיווה למלחמות העבר אופי ציורי ומעט תאטרלי, לכל הפחות על פי המושגים המודרניים שלנו, כאנשים החיים בתקופה של מלחמות מסוג אחר. מטבע הדברים היה גם צורך לעתים קרובות לפצל את הכוח המתקדם במסע ולנוע בכמה צירים בעת ובעונה אחת, ולא פעם בתוואים שהיו שונים זה מזה מבחינה טופוגרפית. ברור אפוא שאין לפסול את המהימנות של תיאור קרב זה או אחר רק משום שנמצאים בו, בין מרכיביו הרבים, גם מספר מרכיבים המשותפים לו ולאין-ספור תיאורים של קרבות בהיסטוריה.⁵

למשל בעמ' 31 על כסנופון ('יחד עם זאת יתכן שההיסטוריון משתמש כאן באמצעי ספרותי מוכר') ובעמ' 34 וכן בעמ' 44 על פוליביוס ('ממשיך את המסורת של מחברים קדומים יותר'; הגם פוליביוס בוויפנים?).

4 W.K. Pritchett, *The Greek State at War, I-V*, Berkeley-Los Angeles, 1974-1991

5 בשולי הדברים אוסיף שבמהלך הדיון במאמרו של גרא על חמשת המרכיבים מצויות לא מעט קביעות בעניינים

גרא חש באופן חלקי בחולשה של שיטתו. קרוב לסיום המאמר הוא אומר:

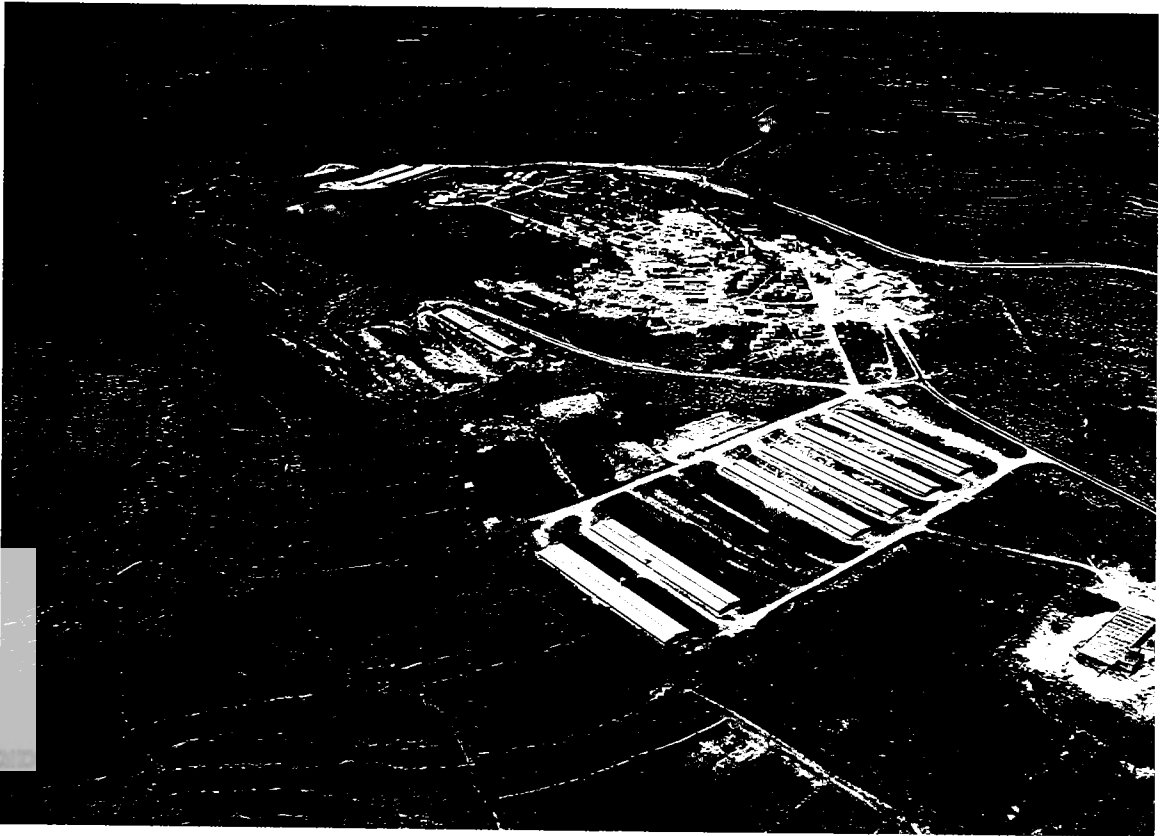
יחד עם זאת ברור שמוטיב ספרותי יכול לשקף מציאות, להיות המוטיב עצמו שאל מן החיים... לפיכך ניתן אולי להעלות את הטענה כי הצבא הסלווקי, בעל מסורת הלחימה היוונית, באמת הופיע בקרב בית זכריה בנשק ממורט אשר הבריק לאור החמה, צעד בשפלה ובהרים, שר את הפיאן, קרא קריאות מלחמה והקיש בכלי נשקו. אף כי תיאור ספרותי של מאורע היסטורי אינו שולל בהכרח קיומו של בסיס עובדתי לאותו מאורע, הרי שבקטע שלפנינו קיים יסוד אחד שבו דרך התיאור גוברת על המציאות. כוונתנו לדברי המתברר האומר כי הצבא הסלווקי צעד בהר ובשפלה. מהי המשמעות של אזכור השפלה בהקשר לקרב בית זכריה? על פי תיאור זירת המערכה בית זכריה מצויה בקרבת מקום לבית צור (מקבים א ו, לא-לג). והיום של שני אתרים אלה עם ח'רבת איטביקה וח'רבת בית זכריה אינו נראה כמוטל בספק. הקרב נערך אפוא בסמוך לקו פרשת המים של הר יהודה במרחק של כתשעה עשר (9) קילומטר מן הגבולות המזרחיים של השפלה. הזכרת השפלה בהקשר לקרב זה יכולה להתפרש כעדות לחוסר היכרותו של המחבר את תנאי השטח בקרב האמור, אך לנו נראה... כי יש לקשור את דברי המחבר... עם התפיסות הקיימות בעולם היווני לגבי מרכזיות התנאים הטופוגרפיים במלחמה וחשיבות השליטה בהרים ובמישור בעת קרב. נראה לנו שיש להבין את דברי מחבר ספר מקבים א על צעידת הצבא הסלווקי על ההרים הגבוהים ובשפלה ברוח דברי כסנופון... על חוזקה של פפלגוניה. כפי שהפפלגונים היושבים ב'יפים שבמישורים' נראו עדיפים מבחינה צבאית על חיילי 'מסע הרבבה' בזכות חיל הפרשים שלהם, כך לא ניתן היה לגבור על הצבא הסלווקי בקרב בית זכריה מכיוון שהפעיל יחידות היפות ללוחמת מישור: פלנקס פרישים ופילימס... כללו של דבר הצבא הסלווקי בקרב בית זכריה לא ניתן לנצחו. זו הנקודה שאותה רצה להדגיש המחבר ולצורך הטעמתה הוא הזכיר את ההרים והשפלה - אין כאן תיאור טופוגרפי מדויק של תנאי השטח באתר הקרב. נקודה זו מחזקת את האפשרות כי כל הקטע הגדון הוא ספרותי באופיו.⁶

ב

ההנחות של גרא שבספר מקבים א נכתב 'בשפלה', ושהמחבר התכוון לאזור הגאוגרפי הנקרא בשם זה, הופכות אם כן ליסוד עיקרי בהצעתו. לפיכך אסביר בקיצור את הרקע הטקסטואלי והגאוגרפי להנחות האלה, ואבהיר כיצד משתלשלת מהן המסקנה של גרא שיש לפסול את אמינותו של תיאור הקרב ליד בית-זכריה.

ספר מקבים א, שנכתב בעברית, הגיע אלינו רק בתרגום ליוונית. על-פי הכתוב יהודה המקבי

צבאיים המעוררות אי נוחות. כך הוא כותב, בין השאר: 'מן הדוגמאות אשר הבאנו כאן [מן הספרות היוונית] עולה כי הלחימה באזורים פתוחים מתרחשת בשני סוגי שטח עיקריים: המישור וההרים' (עמ' 34; מִשָּׁל היינו אומרים: מן המקורות מתברר שהאוכלוסייה הבוגרת ביוון היתה מורכבת מגברים ונשים). ובמקום אחר: 'אנו רואים כי היוונים הקדמוניים ייחסו חשיבות רבה לתנאים הטופוגרפיים ולהשפעתם על גורלן של מלחמות' (עמ' 37; ומי לא? וכיצד לא?), ובהתאם לכך: 'לנו נראה, למרות הסגנון המקראי הטוב [של מקבים א]... כי יש לקשור את דברי המחבר במקבים א ד, מ עם התפיסות הקיימות בעולם היווני לגבי מרכזיות התנאים הטופוגרפיים במלחמה, וחשיבות השליטה בהרים ובמישור בעת קרב' (עמ' 45; האם לוחמים וסופרים בתקופת המקרא לא היו מודעים לכל אלה? האם הדברים אינם בולטים די הצורך? ומה למשל על דברי עבדי בן הדד: 'אלהי הרים ה' ולא אלהי עמקים הוא' [מלכים א כ, כח]? גם קשה שלא לראות את השפעת דברים אלה [וכן של מלכים א כ, כג] על הניסוח במקבים א י, ע-עא, השופע אסוציאציות מקראיות). ועוד קביעות כהנה וכהנה.

התייצב בבית-זכריה (מצפון לאלון שבות), כדי לחסום בפני הצבא הסלווקי שבא מדרום את הדרך לירושלים (ו, לב; וכן כו, מח). הצבא הסלווקי, שחנה בבית-צור (במערבו של הכפר חלחול), יצא השכם בבוקר צפונה בדרך בית זכריה (ו, לג). בפסוק אחר המתאר בפירוט את המשך המסע, סמוך לבית-זכריה (ו, מ), נאמר שהכוח של האויב התפצל: רובו התקדם ב־tapeina (מילולית: 'בשטח הנמוך') ואילו השאר על 'ההרים הגבוהים'.⁷ לאור כיוון ההתקדמות ופני השטח (וכן דרכי הלחימה של הצבאות היווניים-הלניסטיים וההגיון הצבאי הבסיסי) פשט הכתוב מורה שהצבא הסלווקי התקדם בדרך העוברת לאורך העמקים הפנימיים הרחבים והגאות הצרים של במת החר, ושינה את מבנה שדרת המסע בהתאם לתמורות במבנה הטופוגרפי. כאשר הדרך עברה בגאות, פנה חלק מן הכוח מן הדרך הראשית והמשיך בדרכו על גבי רכסי הגבעות בשטח הרמתי, מן הסתם כאלו שחלשו על הדרך משני עבריה. הקרב עצמו נערך על הדרך, בסמוך לבית-זכריה.

שדה הקרב המסתבר ליד בית-זכריה (צילום מצפון לדרום, 1974): מימין - כפר-עציון; משמאל - שיפולי 'הגבעה הרוסית'; ביניהם - 'המצר' של ואדי שח'יט; בדרום - קצהו של 'עמק הברכה'; בצפון - 'האוכף' המוביל לבית-זכריה הסמוכה

7 και ἐξετάθη μέρος τι τῆς παρεμβολῆς τοῦ βασιλέως ἐπὶ τὰ ὑψηλὰ ὄρη καὶ τινες ἐπὶ τὰ ταπεινά, καὶ ἤρχοντο ἀσφαλῶς καὶ τεταγμένως. א.ת. המקור העברי יש לשחזר כדלקמן: 'ויפשוט קצת ממחנה המלך על ההרים הגבוהים ורבים בשפל [בגיא? בעמק? בבקעה?]' וילכו לבטח ובמשטר' (ראה ב' בריכוכבא, מלחמות החשמונאים, ירושלים תשמ"א, עמ' 253; ושם על τινες καὶ ... μέρος τι. וראה עוד להלן, הערה 14.

ובעל מקבים א עצמו עושה בה שימוש.⁹ יתרה מזאת, הפרשי הגובה בין התצורות הטופוגרפיות המגוונות שבשפלה (בפרט בחלק המזרחי, הגבוה, של השפלה הדרומית, שממערב לקו בית-צור-בית-זכריה) גדולים לעתים קרובות בהרבה מאלו שעל גב ההר (להבדיל מן המורדות התלולים של ההר מערבה), והם מעצבים פני שטח סבוכים למדי. עמקים פנימיים וגאיות שבשפלה אינם הופכים אותה לסמל ודוגמה לאזור מישורי. כיצד היה אפוא בהעתקת תוואי ההתקדמות של הצבא הסלווקי לשפלה (בלי לנקוב בשמו של עמק פנימי כזה או אחר) כדי להבהיר לקורא שלא ניתן היה לנצח את הצבא הסלווקי, משום יתרונו ביחידות 'כבדות'? וכיצד יש במלחמה באזור השפלה משום הקבלה לדבריו של כסנופון על הפרשים הפמפיליים שגברו על אויביהם ביפיים שבמישורים? האם שפלת יהודה נמנית עם היפיים שבמישורים?¹⁰ כאשר בעל מקבים א רוצה להדגים מהו אזור אידאלי ללוחמת רגלים 'כבדים' ופרשים ממערב להר יהודה, הוא מצביע על מישור החוף שבין יפו לאשדוד (י, ע-פג).

גם בלעדי אי ההתאמה הזו שבין שני חלקי הטיעון, הרעיון של גרא נשמע על הסף משונה מאוד. אחזור על הנתונים הבסיסיים: מחבר מקבים א קובע במפורש שיהודה המקבי חנה בבית-זכריה (ו, לב), ושהצבא הסלווקי, אשר חנה בבית-צור (שם, לא), יצא לעבר המחנה היהודי בדרך בית-זכריה (שם, לג), דהיינו בדרך המובילה לעבר בית-זכריה. אורכה של הדרך, העוברת מדרום לצפון בעמקים ובוואדיות שעל במת ההר, תשעה קילומטרים בלבד. האם ניתן להעלות על הדעת שמחבר מקבים א, המקפיד כל העת על מתן ציונים טופוגרפיים מדויקים (ולעתים אף בצורה די קיצונית),¹¹ מצא לנכון להעתיק לפתע - בלא הסבר והבהרה כלשהם - את תוואי ההתקדמות של עיקר הצבא הסלווקי ואת שדה המערכה עצמו, בקפיצת הדרך ובהטיית שמאל חריפה, לאזור גאוגרפי שונה לחלוטין, ששוליו המזרחיים נמצאים לכל הפחות שנים-עשר קילומטר ממערב לדרך בית-זכריה? וכל זאת כדי שהקורא יבין מדוע לא ניתן היה לגבור על האויב? האם לא היה די ביתרוננו העצום של האויב בכוח אדם, בחימוש ובאמצעי לוחמה מיוחדים במינם כמו פילים כדי להבהיר נקודה זו? לא רק המחבר היה בן ארץ יהודה, גם קוראיו הכירו את יהודה הקטנה וחבליה; האם ייתכן שהמחבר היה מוכן לסכן את אמינותו בעיניהם על ידי אבסורד גאוגרפי שכזה? ואם אכן רצה לומר בכל מחיר

9 אף על פי שהדברים ידועים היטב לחוקרי ארץ-ישראל וגם לציבור רחב יותר, אוכזר כמה מראי מקומות: יהושע ט, א; יא, טז (ובשבעים ליהושע יא, ב-ג); מקבים א י, עא; יא, ח; יב, לח; טו, לח; יהודית א, ז; ג, א; ה, כב; ז, ת. על גבולות העמק, השפלה וההר ראה ירושלמי, שביעית ט, ב (לח ע"ד). השווה דברי הימים ב כ, ו (בשפלה ובמישור) והאזכורים הרבים של 'שפלה' במקרא. עיין במיוחד ברשימת ערי השפלה ביהושע טו, לג-מד, ודוק אזכורם של עדולם, קעילה ואכויב שעל שפת ה'תלם'.

10 את מקור הטעות של גרא ניתן לראות באחת ההערות במאמר: 'ההבדל בין השפלה הנוכרת במקבים א ובין המישור המופיע תחת מילים שונות במקורות היווניים הוא במידה רבה סמנטי. פני השטח שבשפלה תואמים את תנאי השטח אשר היוונים במקורותיהם מכנים אותם מישוריים. פני השטח בעמק אילון השיך לשפלה... מדגימים זאת היטב' (עמ' 46, הערה 59). צר לי שעלי לעמוד על עניין בסיסי כזה במסגרת של מאמר מדעי: עמק אילון אינו מאפיין את השפלה. הוא אינו אלא פרצה מישורית רחבה בגבעות השפלה הצפונית. יתר על כן, פני השטח בחלק המזרחי, הגבוה, של השפלה הדרומית, שממערב לקו בית-צור-בית-זכריה סבוכים וגבוהים יותר מן השפלה הצפונית. העמקים צרים, ואפילו עמק האלה, הרחב שבהם, 'סגור' ממערב ואינו חובר למישור החוף כמו עמק אילון.

11 ראה לעניין זה בספרי (לעיל, הערה 7), עמ' 140, בקשר לתיאור קרב חדשה (מקבים א, מה).

שהקרב לא נערך באזור 'ההר', מדוע מצא לנכון לפרט כל כך את מקום ההיערכות של כל צד ואת תוואי המסע של הצבא הסלווקי על במת ההר? בסופו של דבר, כדי לנמק את הניצחון של הצבא הסלווקי במבנה הקרקע שבשדה המערכה, לא היה הכרח להעתיק את תוואי המסע והקרב מערבה: על גב ההר, במרחב שבין בית-צור לבית-זכריה, נמצא עמק רחב די הצורך (המכונה כיום בשם 'עמק הברכה'), וניתן היה להשיג את אותה מטרה בדרך של התייחסות ספציפית אליו.

ג

האמור לעיל די בו כדי לחתום את הדיון בטענת הזיוף. אף על פי כן אתייחס גם להיבטים הפילולוגיים של הצעת השחזור 'בשפלה'. שחזור זה למילה *tapeina* לא רק שאינו הכרחי, יש בו גם קושי גדול (שגרא מתעלם ממנו): מקבים א מוסר במקום אחר את המילה 'שפלה' בתעתיק לאותיות יווניות מבלי לתרגם אותה (בשחזור לעברית: 'ויבן שמעון את חדיד בשפלה' - *Sephela* [יב, לח]). המתרגם עשה כן משום שידע (או הבין) שמדובר באזור גאוגרפי שנקרא בשם זה.¹² אם בפסוק על המסע לבית-זכריה אכן נכתב בעברית 'בשפלה', מדוע לא העתיק המתרגם את המילה באותיות יווניות, כדרך שעשה במקום הנזכר? והרי לכל הדעות מדובר באותו מתרגם, בעל אותה שיטה, ולא בכמה מתרגמים.¹³ לעומת זאת, עיון בסיסי בלשון הפסוק ובחומר הרלוונטי מראה שניתן להעלות על הדעת הצעות שחזור אחרות (כגון: 'בגיא', 'בעמק', 'בבקעה', או 'בשפל'), ואין כל סיבה לשלול את האפשרויות האלה.¹⁴

12 חדיד נמצאת בקצה המערבי של השפלה הצפונית. מחבר מקבים א מודע היטב למיקומה המדויק של חדיד. במקום אחר (יב, יג) הוא מוסר ששמעון החשמונאי חנה בחדיד *κατὰ πρόσωπον τοῦ πεδίου* ('אל מול פני המישור' או 'העמק'). בשנים מכתבי-היד האונקיאליים לפסוק הנדון (יב לח) נמצאת בצורה מגובבת הגרסה הכפולה *pedeinē. Sephela ped(e)inē*. היא בוודאי תוספת הסבר של מעתיקים שידעו עברית אבל לא הכירו את ארץ-ישראל ואזוריה. היא מראה שמי שהוסיף את הגלוסה הושפע מן הכתוב ב-יב, יג (משום שלא הבין את כוונת הכתוב). ואולי ידע שהמילה *pedeinē* משמשת במקומות שונים בשבעים כתרגום למילה 'שפלה' (ראה להלן הערה 14).

13 זאת בניגוד לתרגום המכונה בפירוט בשם 'השבעים', שנעשה על ידי אנשים שונים ובזמנים שונים לכל ספר וספר, ובספרים מסוימים של המקרא על ידי יותר ממתרגם אחד. דבר זה הביא לגיוון שבתרגום ולתרגום של אותה מילה בצורות שונות.

14 המילה *tapeinos* אינה מופיעה בשבעים כתרגום לתצורות טופוגרפיות. לאור השימוש בוואריאציה *tapeinosis* במקבים א ג, מא ('וכוהניך באבל ובשפלה'), הצעתי לשחזר 'בשפלה' (בר כוכבא [לעיל, הערה 7], עמ' 252). הנימוקים של גרא (עמ' 52 במאמרו) נגד השחזור 'בשפלה' אינם תופסים: פירוש המילה *tapeinos* - שטח נמוך, ובהוראה מטפורית - מצב של שפיפות קומה, דלות, עוני וכדומה. המתרגם של מקבים א יכול היה לעשות שימוש במילה בשני המובנים שלה. העדרה של המלה בשבעים בהוראה גאוגרפית אינו ראיה לסתור. אוצר המילים שבו משתמש מקבים א דומה, אך לא זהה, לזה של מתרגמי השבעים. המתרגם לא בדק בקונקורדנציה כיצד תורגמה כל מילה בכתבי הקודש לפני שכתב את שכתב. מטבע הדברים השתמש באוצר מילים דומה משום שגם לשונו היתה 'הקוינה' המקובלת באלכסנדריה, ומשום שהורגל בקריאת כתבי הקודש בתרגום היווני. ואולם יש במקבים א' מילים יווניות רבות שאין להן זכר בתרגומי המקרא האחרים (על נוסחאותיהם השונות), וניתן גם לראות בעליל שמילים עבריות לא מעטות תורגמו על ידו בדרך שונה מזו שנקטה על ידי מתרגמי השבעים. המילה *tapeinos* עצמה מופיעה בתרגום השבעים פעמים רבות (וגם בצורת הרבים) כתרגום למילים 'אביון', 'דל', 'עמק', 'עני', 'שפל', 'תחתית' וכו' (וכך גם צורת הפועל המופיעה עשרות רבות של פעמים בהוראה דומה). פעם אחת מופיעה המילה ברבים - *tapeina* - כתרגום ל'שפלה' (יהושע יא, טז). כתב-היד האלכסנדרוני גורס במקרה

גרא מצייע גם את האפשרות שהגרסה *pedeina* (מילולית: מישור וכדומה), המופיעה בשניים מכתבי-היד המיניסקוליים המאוחרים (מס' 29, 71 ברשימת רלפס-קפלר), היא הנכונה, ומכל מקום גם לפיה יש לשחזר לדעתו 'בשפלה' ('מיניסקולים' - כתבי-היד באותיות הבינוניות הקטנות, שראשיתם במאה התשיעית). עצם ההישענות על שניים מתוך ארבעים כתבי-היד המיניסקוליים שבידינו, ומן המאוחרים שבהם (מן המאה הי"ג והי"ד), המרוחקים כדי שבע מאות עד אלף שנים לערך משלושת כתבי-היד העתיקים הכתובים ב'אותיות גדולות' ('אונקיאליים'), ומאות שנים מן המיניסקולים הנמנים על אותה קבוצה (q במהדורת קפלר), היא מוקשה מאוד. מתוך היכרות עם מסורת כתבי-היד של ספר מקבים א אני יכול לומר בבטחה שאין בשום מקום בשני כתבי-יד אלה ולו תרומה אחת לשחזור הטקסט היווני. יתר על כן, בשניהם מצויים שינויים רבים, חסרי ערך, לעומת כתבי-היד האחרים, ואחד מהם (מס' 71) מוסר טקסט מקוצר של הספר, ואף מנסה לפשט את הנוסח¹⁵ (דבר שעשוי להסביר, בנוסף לדמיון הפליוגרפי, כיצד *tapeina* הפך ל-*pedeina*). ואולם אמשיך בקו הטיעון של גרא: הוא מביא הקבלה לגרסה שבאותם שני כתבי-יד מתיאור מיקומו של המחנה הסלווקי בקרב אמאוס (מקבים א ג, מ), שם מופיעה הצורה *pedinē* כמגדיר למילה *gē* ('ארץ'). לפי דעתו של גרא יש לשחזר באותו מקום 'בארץ השפלה' דווקא. ואולם המילה *pedinos* (ו-*pedeinos*) משמשת בשבעים כתרגום הן ל'מישור' והן ל'שפלה', והצירוף 'ארץ השפלה' אינו ידוע מן המקרא, בעוד שהצירוף 'ארץ המישור' מופיע מספר פעמים (ותרגומו בדברים ד, מג - *gē pedinē*). והרי מחבר מקבים א עושה כל מאמץ כדי לנקוט לשון מקרא. יתרה מזאת, כל האזכורים האחרים של המילה *pedion* (שממנה נגזר תואר השם *pedinos*) בספר מקבים א עצמו אינם מדברים ב'שפלה' אלא באזורים אחרים - מישור החוף, עמק יזרעאל, עמק החולה ובקעת יריחו. במקרים שבהם הכוונה לעמק איילון וסביבתו, ההקשר הענייני והגאוגרפי מורה בעליל שיש לשחזר 'מישור' או 'עמק' ולא 'בשפלה'.¹⁶

האחרון *pedina*, וקרוב לוודאי שבמקור נכתב *ta ped(e)ina* (מילולית: המישורים), וזה הפך בכתבי-היד האחרים ל-*tapeina*. המילה 'שפלה' שבספר יהושע מתורגמת בכל המקרים האחרים כ-*pedinos* ו-*pedion*. אותו מתרגם, שלא הכיר את ארץ-ישראל, חשב בטעות ש'השפלה' היא מישור. אין אפוא שום סיבה לפסול את השחזור 'בשפלה'. יחד עם זאת קיימות אפשרויות שחזור אחרות - 'בעמק', 'בבקעה' ובמיוחד 'בגיא': המילה 'גיא' מתורגמת (ולעתים מתועתקת) בשבעים באמצעות כתריסר מילים שונות, בניגוד ל'עמק' ו'בקעה' המתורגמות בשתיים-שלוש חלופות בלבד. למילה 'גיא' לא נתגבשו אפוא דפוסי תרגום קבועים, ויש בכך משום טעם נוסף מדוע נקט המחבר תרגום שונה - *tapeina*. בין כך ובין כך, ראוי ליתן את הדעת על כך שגם יוסף בן מתתיהו וגם ניקולאוס איש דמשק הבינו מתוך מקבים א שהכוונה למיצרי הרים או למיצר הרים בהתאמה - קדמוניות היהודים יב, 370 (αὐὰ στενὰ); מלחמת היהודים א, 41 (στεινῆς οὐστῆς τῆς ἀπρόδοου). ועיין להלן בהערה 24 על מקורו של התקציר לימי יהודה המקבי, המשולב ב'מלחמת היהודים', בהיסטוריה של ניקולאוס, ועל מקורותיו של ניקולאוס.

15 ראה לעניין זה: W. Kappler, *Maccabaeorum liber I²*, Göttingen 1967, pp. 24-26.

16 ג כד; ד, יד, טו, כא; ה נב; י עא, עג, עז; יא סז, סח; יב מט; יג יג; טז ה, יא. וזה הנוסח היווני בפסוק הנדון (ג מ): καὶ ἀπῆρε σὺν πάσῃ τῇ δυνάμει αὐτῶν καὶ ἦλθον καὶ παρενέβαλον πλεθσίον Ἀμμαούς (מ: (ג מ) καὶ ἀπῆρε σὺν πάσῃ τῇ δυνάμει αὐτῶν καὶ ἦλθον καὶ παρενέβαλον πλεθσίον Ἀμμαούς). גרא סבור שיש לשחזר 'בשפלה', שכן אמאוס נמצאת בשפלה, ומניח שהמילה *gē* (ארץ) נוספה במקבים א על ידי אחד המעתיקים. ואולם המילה מופיעה בכתבי-היד האונקיאליים והמיניסקוליים כאחד, על משפחותיהם השונות, וכן בתרגומים (הלטיני העתיק והסורי). כדי לקבל את הצעת התיקון צריך להניח ש'התוספת' נמצאה כבר ב'ארכיטיפוס'. זו אפשרות רחוקה מאוד, שכן ספק רב אם ניתן להניח קיומו של ארכיטיפוס משותף לשלושת כתבי היד האונקיאליים, לנוסחה הלוקיאנית ולתרגומים (על מצב המסירה ראה אצל: קפלר [לעיל, הערה 15], במיוחד עמ' 30-38). יתרה

הטיעונים הפילולוגיים בזכות השחזור 'בשפלה' הם אפוא בעייתיים מאוד כשלעצמם. הם גם נתקלים במכשול שקשה להתגבר עליו: מציאותה של המילה 'שפלה' במקום אחר במקבים א בתעתיק ולא בתרגום. אין שום סיבה לדחות את אפשרויות השחזור האחרות, והקשיים הפילולוגיים יחד עם הקביעות המפורשות על מיקום הצדדים ותוואי המסע של הצבא הסלווקי מכריעים את הכף נגד השחזור 'בשפלה'. ציינתי כבר שאין כל סבירות שהמחבר התכוון לאזור השפלה; וגם בכך יש כדי לדחות מכול וכול את הצעת השחזור 'בשפלה'. אוסיף שאזכור אזור השפלה לא היה תורם מאומה למטרה שגרא מייחס למחבר, ואך גורע ממנה.

ד

בשני הפרקים האחרונים במאמרו דן גרא בהיבט התאולוגי של תיאור קרב בית-זכריה ומנסה להסיק ממנו על שיוכו הכיתתי של בעל מקבים א ועל מקורות ההשראה שלו.¹⁷ הדברים רלוונטיים במידה מסוימת לשאלת האמינות של הספר בתיאור הקרב. אסכם אותם בקיצור: חמשת המרכיבים שהם לדעתו 'ספרותיים' נמצאים פזורים לרוב גם במקרא. לדוגמה מביא גרא בפירוט יחסי את סיפור מלחמת גדעון במדיינים (המכיל חלק מן המרכיבים). ואולם הוא סבור שבמקרא האל לעולם מעורב במהלך הקרב, לרבות במרכיבים הנזכרים, בעוד שבספרות היוונית 'לא פעם נעשה הדבר בלא לערב את האלים בכך'. בדומה לכך - לדעת גרא - גם בספר מקבים א האל אינו מעורב במלחמות של החשמונאים.¹⁸ מקור ההשראה של המחבר הוא לפיכך יווני ולא מקראי. הגישה הזו, שלפיה האל אינו מעורב במהלך הקרב, הולמת את שיטתם של הצדוקים, או בלשונו של גרא 'דעותיו [של המחבר] על חופש הפעולה של האדם חופפות לאלה של הצדוקים'. את הופעתם של המוטיבים האלה בספר מקבים א יש לקשר לדברי גרא 'עם גיוסם של חיילים שכירים בידי יוחנן הורקנוס אשר בשורתו עבד המחבר'.¹⁹

להלן כמה הערות על עיקרי הדברים:

א. אין הבדל בין התפיסה בדבר מידת המעורבות של האל במהלך הקרב בסיפור על גדעון והמדיינים (ובסיפורים מקראיים רבים אחרים) לבין מידת מעורבותה של האלוהות בגרסתו של בעל מקבים א למלחמות החשמונאים. הניצחון מושג במישורין בראש וראשונה הודות לתכסיס הצבאי ולתעוזתם של הלוחמים. האל אינו נראה בשדה הקרב, ואינו מתערב באופן פעיל במהלכו. ואולם

מזאת, כדי לקבל את הצעת ההשמטה עלינו להניח שלא תיתכן כל אפשרות אחרת. ואולם כאמור הצירוף 'ארץ המישורי' תואם את לשון המקרא, ומסתבר שגם את פני השטח וההתרחשויות: המחנה הסלווקי שמדובר עליו בפסוק לא הוקם באמאוס אלא ככתוב 'על יד אמאוס', ומתוך פרטים שונים בתיאור המערכה (בעיקר ד, ו, כ-כב) ונתוני השטח, וכן לפי צורכי הצבא והקבלה למחנות בעולם הקלסי וההלניסטי, עולה שהמחנה היה ממוקם בשטח המישורי שלמרגלות אמאוס, דהיינו בעמק אילון - ארץ המישור. ראה לעניין מיקום המחנה ביתר פירוט בספרי (לעיל, הערה 7), עמ' 188-189, 202, 204-206.

17 גרא, עמ' 47-51.

18 שם, עמ' 47-49.

19 שם, עמ' 49-51.

המחברים רומזים על אצבע אלוהים הנעלמה. במלחמת גדעון הדבר ניכר בסיסמת הקרב 'חרב לה' ולגדעון' (שופטים ז, יח, כ) ובתיאור הבהלה של המדיינים המופתעים: 'וישם ה' את חרב איש ברעהו' (שם, כב). בקרבות של יהודה המקבי הדבר בא לידי ביטוי מפורש בעיקר בנאומי הקרבות ובתפילות של המצביא, ולעתים גם בפסוקי הסיכום (מטבע הדברים - רק בקרבות שבהם ידם של היהודים היתה על העליונה).²⁰ המעורבות ממעל היא עקיפה: האל מעניק ללוחמים את התושייה למצוא את התכסיסים הנכונים, ועוז ותעצומות נפש להוציא אותם אל הפועל אל מול הקשיים והסכנות.²¹ בצד סיפורים המוסרים כיצד 'בתחבולות תעשה לך מלחמה', נזכרים במקרא גם אירועים מן הסוג של 'ה' ילחם לכם ואתם תחרשון' (שמות יד, יד), והתבטאויות בכיוון זה רווחות בעיקר בספרות המזמורית ובדברי נביאים (וגם היפוכן, כאשר האל מסייע לאויב 'שבט אפי ומטה... זעמי'). גם כאלה וגם כאלה מצויים בספרות המקראית, הכול בהתאם לנסיבות, למידע הממש שבידי המחברים ולסוג הספרות. אין שום הצדקה לקבוע שהתפיסה התאולוגית של בעל מקבים א היא יוונית דווקא, ולא מקראית.

ב. מדוע תיאורי הקרבות במקבים א - אפילו לפי שיטתו של גרא - משקפים דווקא את אמונתם של צדוקים? ומה עניינה של האמונה ב'חופש הפעולה של האדם' לכאן? אני מבין שגרא מכוון לדבריו של יוסף בן מתתיהו שלפיהם הצדוקים לא האמינו בגזרה הקדומה, בניגוד לפרושים (מלחמת היהודים ב, 164; קדמוניות היהודים יג, 172; יח

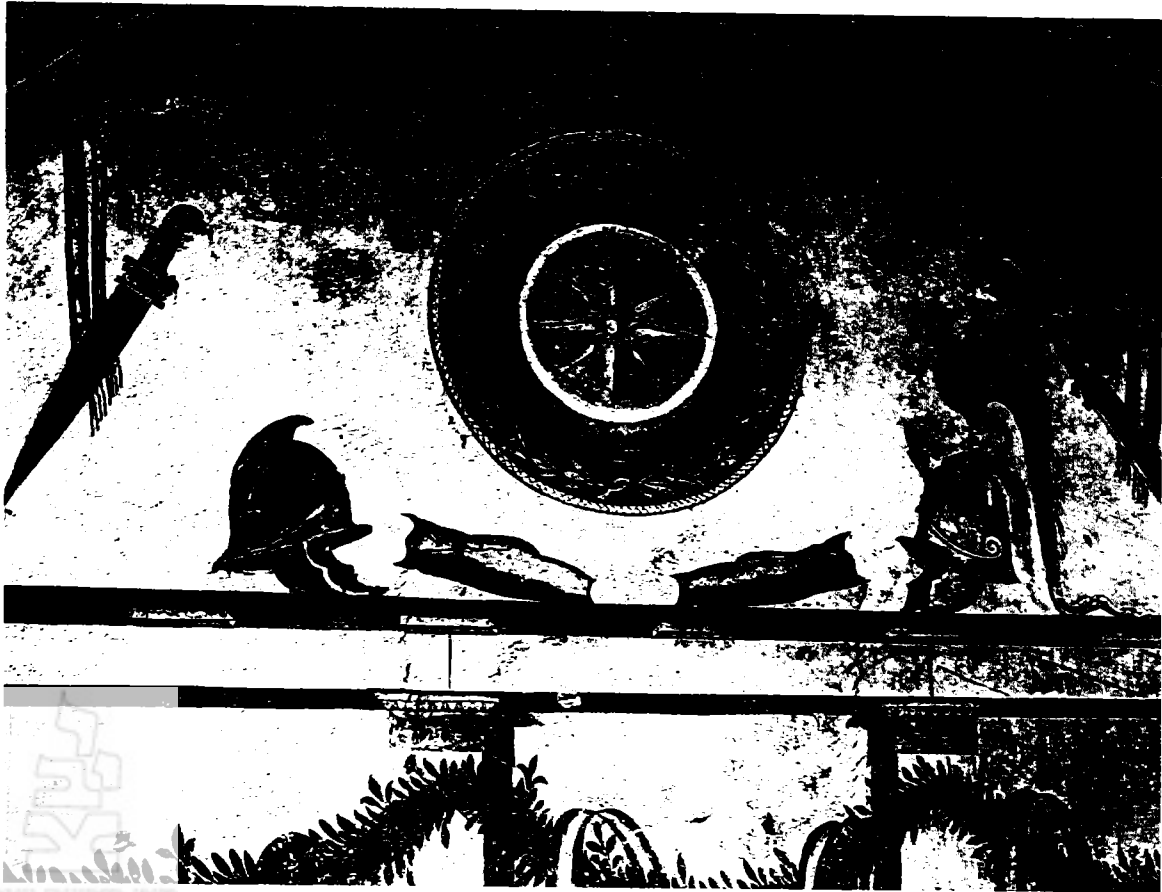
13). האם אמונה בגזרה קדומה פירושה שהאל מתערב באופן גלוי ופעיל במהלך הקרבות? האם פירושה שהלוחמים למעשה אינם עושים דבר, והאל ומלאכיו הם שמתלצים אותם מכל צרה? כיצד אנו מוצאים אפוא שסופרים יוונים כמו כסנופון - וזו אך דוגמה אחת מני רבות - שהאמין בגזרה הקדומה (בצד שורה של מה שאנו נוהגים לכנות בשם 'אמונות טפלות', הקשורות בצורה זו או אחרת באמונה בגזרה קדומה), והזכיר אותה לא אחת בכתביו, לא שיתף את האלים ברוב הקרבות

20 ראה למשל: מקבים א ג, יח-כב, נג, ס; ד, י-יא, כד, ל-לג; ז, מא-מב. והשווה: טו, ג-ד (ימי שמעון).

21 לעניין זה ראה גם בספרי (לעיל, הערה 7), עמ' 70-71, וכן עמ' 141, וביתר הרחבה במהדורה האנגלית של הספר: B. Bar-Kochva, *Judas Maccabaeus: The Jewish Struggle against the Seleucids*, Cambridge 1989, pp. 157-158 ושם הפניות לספרות קודמת.

חייל פאלנקס אוחז 'סאריסה' (ציור קיר, מוקדון, סוף המאה הרביעית לפנה"ס)

מגן וחרבות, קסדות ומגיני רגליים בתמשיח קיר ממוקדון (שנת 200 לפה"ס בקירוב)

המתוארים על ידו?²² ומה על יוסף בן מתתיהו, המעיד על עצמו שהחל מגיל תשע-עשרה בחר לעצמו את דרכם ואמונתם של הפרושים, לאחר תקופה של ניסיון מעשי ולימוד של שלוש הכיתות (חיי יוסף 8-12) – האם גם הוא משתף את האל באופן פעיל בכל הניצחונות של ימי הבית השני? ומדוע לא יכלו תיאורי הקרבות בספר מקבים א על תכסיסיהם ואומץ לבם של הלוחמים ומפקדם ועל אצבע האלוהים הנעלמה, להיכתב על ידי מי שקיבל את דעתם של פרושים 'הסבורים שהכל נעשה באמצעות הגורל, אך אינם מבטלים את [חשיבותו ותפקידו של] הרצון האנושי [בגילוי] יזמה בדברים אלה?²³ והאם פרושי בר דעת שנטל חלק בקרב כלשהו או היה עד ראייה לו היה מוסר

22 מבלי להיכנס לתאוריות הקיימות בדבר היחס הלוגי בין הדברים בתרבויות שונות, אתיחס לצד המעשי בלבד על פי דוגמה מתקופה אחרת: האמונה ב"praedestination" – גורלו הקבוע מראשית כל הדורות של כל פרט ופרט – לא עיכבה את הנוצרים הקלוויניסטים (שהם חלק ניכר מתושבי שווייץ, הולנד, סקוטלנד, ניו אנגלנד ודרום אפריקה) מלפתח אימפריות מסחריות ומדיניות, וגם דרכי לחימה אפקטיוויות, והם מהפעילים הנמרצים ביותר בכל שטחי החיים ומן האנשים המעשיים ביותר בנצרות.

23 $\pi\rho\acute{\alpha}\sigma\sigma\epsilon\sigma\theta\alpha\iota\ \tau\epsilon\ \epsilon\iota\mu\alpha\rho\mu\acute{\epsilon}\nu\eta\ \tau\acute{\alpha}\ \pi\acute{\alpha}\nu\tau\alpha\ \acute{\alpha}\xi\iota\sigma\upsilon\nu\tau\epsilon\varsigma\ \sigma\upsilon\delta\acute{\epsilon}\ \tau\omicron\upsilon\ \acute{\alpha}\nu\theta\rho\omega\pi\epsilon\iota\upsilon\sigma\ \tau\omicron\ \beta\omicron\upsilon\lambda\omicron\mu\epsilon\nu\ \tau\eta\varsigma\ \acute{\epsilon}\pi'\ 23$ αὐτοῖς ὀργῆς ἀφαιροῦνται (קדמוניות היהודים יח, 13). וראה ניסוח שונה ב'קדמוניות היהודים': 'הפרושים

שהאל הופיע בכבודו ובעצמו והתערב באופן גלוי במהלך הקרב? לעומת בעל מקבים א, יאסון איש קיריני, המקור של ספר מקבים ב, הותיר את מלאכת המלחמה למעשה באופן בלעדי לאל ולמלאכיו; האם ניתן ללמוד מכך שהיה איסיי (למרות מושגיו המוטעים לחלוטין למשל בענייני טומאה וטהרה), שכן האיסיים האמינו בשליטתה המוחלטת של הגזרה הקדומה? אנו מורגלים כבר בהשערות מוזרות

בענייני הפתות וזיקתן למקורות (לרבות למגילות מדבר יהודה), אולם ניתן לקוות שהצעה כזו לא תעלה על דעתו של איש. סיבות אחרות - שכבר הועלו במחקר - הן אשר הביאו את יאסון איש קיריני לעיצוב כזה של החומר הסיפורי.

הסוגיה בדבר שיוכו הפתתי של בעל מקבים א נדונה על ידי חוקרים רבים במאתיים השנים האחרונות. תפקיד האל במהלך הקרבות כפי שהוא מתואר בספר מקבים א אינו ממין העניין. בוודאי אין להתבסס עליו כראיה ל'צדוקיותו' של המחבר. הסוגיה בכללותה, על כל היבטיה, ראויה לעיון מחודש.

מימין: פיל מלחמה, מגדל וקשתים - ציור קערה מזרם איטליה, שחזור (וילה ג'וליה, רומא)
משמאל: פיל מלחמה, מגדל ונושאי חניתות - ריקוע על גבי קישוט מכסף, שחזור (מוזאון הרמיטאז', סנט פטרבורג)

איורים ש[מאורעות] מסוימים, ולא כל [המאורעות], הם פעולת הגזרה, וש[מאורעות] מסוימים תלויים בהם עצמם אם יתרחשו אם לאו' (οἱ μὲν οὖν Φαρισαῖοι τινα καὶ οὐ πάντα τῆς εἰμαρμένης ἔργον) 'עצמם אם יתרחשו אם לאו' (οἱ μὲν οὖν Φαρισαῖοι τινα καὶ οὐ πάντα τῆς εἰμαρμένης ἔργον).
(172). εἶναι λέγουσι, τινα δ' ἐφ' ἑαυτοῖς ὑπάρχειν συμβαίνειν τε καὶ μὴ γίνεσθαι

ג. אני מתקשה להבין את הקשר בין 'גיוסם של חיילים שכירים בידי יוחנן הורקנוס' למציאותם של 'המוטיבים הספרותיים היווניים' (כפי שהם מכונים על ידי גרא) בספר מקבים א. מדוע היה צורך ב'חיילים שכירים' לשם כך? האם המרכיבים האלה לא היו ידועים קודם לכן בארץ-ישראל ולא נראו בשדות הקרב (כגון בתקופת המקרא ובספרותה כפי שגרא הזכיר בעצמו, אם לא למנות את התקופה ההלניסטית)? ומה בדבר המרכיבים האחרים, שחלק מרכזי בהם - לוחמת פילים - הוצא משירות צבאי עשרות שנים קודם לכן? האם השכירים הפיסידיים והקליקיים וכיוצא באלה, שגויסו על ידי החשמונאים, נהגו לתרגל לוחמה משולבת של רגלים ופרשים עם פילים, או השתעשעו בה להנאתם ב'שולחן חול'? ושמא קראו עליה - לרבות על הציוד המיוחד של פילי מלחמה - בספרי הדרכה ישנים או בספרות יפה שהביאו עמם לשעות הפנאי, וגם הנחילו אותה לחשמונאים במסגרת השתלמויות ב'מורשת קרב'²⁴

ה

אם לחזור לתזה המרכזית במאמרו של גרא, העובדה שחמישה מתוך עשרות המרכיבים של תיאור הקרב ידועים מן הספרות וההיסטוריה הצבאית של יוון הקלסית (וצריך להוסיף: ומן ההיסטוריה הצבאית עד לאמצע המאה ה"ט), אינה מראה שהתיאור הוא המצאה ספרותית. ההנחה שמחבר מקבים א העתיק את המסע והקרב ממקומם האמתי ל'שפלה' אינה עומדת בפני הביקורת משום בחינה; יש בה כמה היבטים שעל גבול האבסורד, ובסופו של דבר היא גם אינה מסייעת לתאוריה, אלא להפך.

הגרסה של מקבים א לקרב בית-זכריה מכילה עשרות מרכיבים. הניסיון שהצטבר במשך השנים בכלי המחקר של ההיסטוריה הצבאית לדורותיה לימד אותנו שכדי להעריך אל נכון את מידת המהימנות של תיאור קרב כלשהו בספרות ההיסטורית יש לבדוק את כל מרכיביו לאור (א) המידע בדבר החימוש ושיטות הלחימה של התקופה, (ב) תנאי השטח, (ג) הסבירות הצבאית, (ד) תיאורי קרבות אחרים במקור המרכזי העומד לדין, (ה) זמנו של המחבר ומקורות המידע האפשריים שלו (לרבות

24 דברים תמוהים במידה דומה נמצאים אצל גרא בדיון על מקורות המידע של יוסף בן מתתיהו לקרב בית-זכריה בחיבורו 'מלחמת היהודים' (א, 41-46). יוסף בן מתתיהו מוסר שהצבא הסלווקי מנה 55,000 רגלים ופרשים, בעוד שמקבים א מוסר על 120,000 רגלים ופרשים. ואין זה ההבדל הבולט היחיד בין שתי הגרסאות. יוסף בן מתתיהו נטל את הדברים מניקולאוס איש דמשק (שעשה שימוש גם במקבים א וגם במקורות סלווקיים), כדרך שנהג ב'מלחמת היהודים' באשר לימי החשמונאים בכללותם. (ראה לענין זה בספרי האנגלי הנוכח [לעיל, הערה 21], עמ' 188-190, 295-296). גרא, הסבור שיוסף בן מתתיהו נטל במקרה זה רק מספר מקבים א, מנסה להסביר את ההבדל במספרים כדלקמן: 'לזו יוסף [בן מתתיהו] היה מעתיק ממקבים א את הנתונים המוגזמים ביחס לגודל הצבא הסלווקי המנצח [בקרב בית-זכריה], היתה דמותו של יהודה המקבי מאפילה על זו של [יוספוס] מפקד הגליל, אשר הובס בידי צבא רומי קטן בהרבה' (עמ' 27, הערה 4). יוסף בן מתתיהו מעולם לא השווה את עצמו ליהודה המקבי אותו העריך במיוחד ותיאר בעקביות כמנהיג צבאי שהיה משכמו ומעלה (ראה לדוגמה: קדמוניות היהודים יב 430-434, ובמפורד בגירסתו של יוסף ב'קדמוניות' לתיאורי הקרבות בספר מקבים א). ולא אתעכב על תמיהות נוספות המתעוררות לנוכח ההסבר של גרא. גם אין בדבריו מענה להבדלים האחרים בין גירסתו של יוסף בן מתתיהו לקרב בית-זכריה ב'מלחמת היהודים' לזו של ספר מקבים א.

שאלת הידע הלשוני שעמד לרשותו, (ו) דרכו בכתיבה היסטורית, (ז) השקפותיו ומטרותיו הדידקטיות, (ח) שיטתם של אסכולות וסופרים אחרים בתקופתו, (ט) גרסאות אחרות ושברירי מידע ממקורות נוספים על אותו קרב, (י) בדיקתם של אותם גרסאות ושברירי מידע על פי הבחנים שפורטו לעיל לגבי המקור המרכזי.

בדיקה מקיפה וצולבת כזו מאשרת את אמינותו של תיאור קרב בית-זכריה. היא מראה בין השאר שכל הפרטים בדבר החימוש, המסע וההיערכות של הצבא הסלווקי תואמים במלואם את הידוע על צבא זה; כי חלק מן המרכיבים (לרבות פריטי חימוש מסוימים וכינונה של יחידת רגלים חדשה בסגנון רומי) הונהגו רק בימי אנטיוכוס אפיפנס, ואילו חלק מרכזי אחר, שהוא חידוש של התקופה ההלניסטית (לוחמת פילים), חלף ועבר מן העולם ההלניסטי בימי בנו, אנטיוכוס החמישי אופאטור, זמן קצר לאחר קרב בית-זכריה ועשרות שנים לפני שנכתב הספר; וכולם יחד (לרבות דברי מקבים א על השפעת האפקטים החזותיים והקוליים) תואמים באופן מרבי לא רק את פני השטח המגוונים שבין בית-צור לבית-זכריה (ובסמוך לבית-זכריה), ואת המעברים מתצורה טופוגרפית אחת לחברתה, אלא גם את העונה ושעות היום שבהן – כפי שעולה מן הנתונים שבידינו – התנהלו המסע והקרב.²⁵ יוצאים מכלל זה המספרים המופרזים שמייחס המחבר לצבא הסלווקי. ואולם אנו מכירים די הצורך את הנטייה להפריז מאוד במספרי לוחמים וכלי נשק של צבא האויב בתיאורי קרבות בהיסטוריה (גם בקרבות של העת החדשה), לרבות בתיאורי קרבות המגלים אמינות רבה בכל שאר הפרטים. תכונה זו של תיאורי קרבות בספרות הוכחה שוב ושוב על ידי היסטוריונים צבאיים מודרניים. העובדה שתיאור הקרב הוא חלקי ואינו מכיל אי אלו פרטים החיוניים להשלמת תמונת הקרב, אף היא אינה חורגת מן המקובל בספרות הצבאית של העבר הרחוק, ואין בה כשלעצמה כדי לעורר פקפק בפרטים שנכללים בו.

²⁵ שחזור מקיף של מהלך הקרב ודיון בשאלת אמינותו של המחבר ומקורותיו, וכן במקורות המקבילים, נמצא בספרי (לעיל, הערה 7), עמ' 225-264, ובמקומות אחרים. וראה גם במהדורה האנגלית המתוקנת והמורחבת של הספר (לעיל, הערה 21), עמ' 42-43, 125-129, 158-160, 291-375, 416-418, 543-551. על היבטים נוספים ראה במאמרי 'על יוספוס וספרי המקבים, פילולוגיה והיסטוריוגרפיה', תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 116-117, 120-127, 129.